

УДК 159.99

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-52>

Корсакевич Святослав Сергійович

здобувач ступеня PhD,

Інститут соціальної і політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0001-9315-2035](https://orcid.org/0000-0001-9315-2035)

sviatoslavsergeevych@gmail.com

ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Актуальність. Політичні явища зачіпають обидві сфери особистості – раціональну та емоційну. Тому політичність включає в себе розуміння політики, відповідні знання, ставлення до неї, її сприймання, відчуття політики і ту чи іншу реакцію на політичні процеси. Політичність до певної міри властива переважній більшості людей, а не лише тим, хто належить до якоїсь партії, є активістом громадсько-політичного життя. З цього погляду вивчення феномену політичного самовизначення кожного окремого громадянина, враховуючи його як соціальні, так і психологічні особливості, є актуальним науковим завданням. У статті наведено результати теоретичного аналізу феномену політичного самовизначення молоді, розглянуто основні підходи, які пояснюють соціально-психологічні причини політичного самовизначення. Політичне самовизначення представлено як специфічний політико-психологічний феномен, що проявляється в думках, словах та діях особистості.

Метою дослідження було з'ясувати психологічні особливості формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі, які виявляються поряд із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

У **результаті** огляду джерел виокремлено мотиваційно-ціннісні (як спрямованість, домагання та ін.), емоційно-вольові (переживання, відчуття щодо можливої участі в політичних процесах, враження від таких процесів, готовність до прийняття політичних рішень та ін.), когнітивно-рефлексивні (сприйняття, аналіз політичної інформації, уявлення і знання щодо виборчого права і процесу його здійснення тощо) особливості політичного самовизначення молоді.

Практична значущість роботи полягає у виокремленні конкретних психологічних особливостей, що мають досліджуватись емпіричним шляхом, адже вони на рівні із соціальними особливостями впливають на формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі.

Ключові слова: самовизначення; політичне самовизначення; політична соціалізація; психологічні особливості.

Sviatoslav S. Korsakevych

PhD candidate, Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID [0000-0001-9315-2035](https://orcid.org/0000-0001-9315-2035)

sviatoslavsergeevych@gmail.com

POLITICAL SELF-DETERMINATION OF YOUNG PEOPLE: SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

The relevance of the article. Political phenomena affect both spheres of any individual, its rational and emotional parts in particular. Therefore, being a political person involves understanding politics, having knowledge, attitude, perception, sensing politics and showing reaction to political processes to some extent. The vast majority of people are being somewhat politically oriented. It is not only the attribute for those belonging to a certain political party, or those being active in political life of the country. Viewing from this point, the study of the political self-determination of each citizen is a topical research issue, given his or her social and psychological characteristics. The article provides for a theoretical analysis of the political self-determination phenomenon of young people and at the same time, it examines basic approaches explaining social and psychological reasons for political self-determination. When thinking about political self-determination we normally understand a specific political and psychological phenomenon, manifesting itself in the thoughts, words and activities of the individuals.

The purpose of this article lays down in the identification of psychological characteristics which form up political self-determination of young people (their participation in the elections included) which act with same level of social, age and gender characteristics.

The studies resulted in highlighting several peculiarities of the political self-determination of young people. These are namely, (1) motivational and valuable (like orientation, claims, etc.), (2) emotional and strong-willed (like experience, feeling about possible participation in political processes, impressions after such processes, willingness to make political decisions, etc.), and (3) cognitive and reflexive (like perception, analysis of political information, ideas and knowledge of the electoral law and its implementation, etc.).

The practical value of the article lies in identifying specific psychological characteristics, which have to be studied empirically, since they have the same impact on political self-determination formation of young people as the social ones, including participation in the elections.

Keywords: self-determination; political self-determination; political socialization; psychological features.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного українського суспільства відбувається в умовах нескінченних змін політичної влади і

переструктурування політичного простору. Наслідком цього є хронічна недовіра українців до політичних інститутів, державної влади, політиків і державних діячів, зневіра людини в можливості впливати на суспільно-політичні процеси. Такі умови життя сучасного суспільства з особливою гостротою ставлять проблему готовності особи до свідомого вибору власної життєвої позиції, роблять питання політичного самовизначення надзвичайно актуальним.

Для кращого розуміння сутності політичних процесів їх слід розглядати у взаємозв'язку громадянина і політики, де перший є носієм певних психологічних особливостей, які проявляються разом із проблемою визначення особистістю свого місця в складній політичній дійсності. У цьому разі доцільно трактувати феномен політичного самовизначення, беручи до уваги як соціальні, так і психологічні особливості кожного окремого громадянина. Аналіз феномену самовизначення в науковій психологічній літературі дає підстави розглядати його як свідомий процес визначення особою свого місця в навколишньому світі, осмислення сенсу власного життя. Серед його дослідників – Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонтьєв, М. Пряжников, С. Рубінштейн, О. Сафін, О. Скар, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн та ін.

Питання про політичне самовизначення, особливо молоді, стає дедалі актуальнішим в умовах української політичної дійсності. Від цього значною мірою залежить як загальний ландшафт української політичної культури, так і цілком конкретні речі – явка на виборах, балотування молоді як кандидатів на посади сільських, міських голів та ін.

Тему політичного самовизначення, політичної участі, політичної суб'єктності в різних контекстах розглядають сучасні науковці-психологи. Зокрема, Л. Кияшко визначає політичну участь як прояв політичної активності з метою реалізації молоддю соціальної ролі члена суспільства та впливу на політичні процеси в країні. На її думку, цей процес зумовлює необхідність засвоєння молоддю стійких принципів, переконань, норм, настановлень, мотивації і навичок політичної участі (Кияшко, Полунін, Краснякова, & Сидоркіна, 2014). А. Краснякова детально аналізує умови формування політичної суб'єктності як здатності усвідомлено діяти задля впливу на соціально-політичні процеси: потребу самореалізації, соціальну мотивацію і високий рівень громадянської відповідальності. Дослідниця стверджує, що саме людина своєю усвідомленою, активною діяльністю визначає акторів політичного життя і формує поле політики (там само). Г. Циганенко (2005) стверджує, що політико-ідеологічне самовизначення – це спро-

можність молоді самостійно визначати свій життєвий шлях і вирішувати основні життєві проблеми завдяки власній політичній активності, а частково це навіть суспільне примушування – по досягненні паспортної зрілості певною мірою впливати своїм волевиявленням на динаміку суспільно-економічних перетворень.

Значний інтерес становлять дослідження В. Васютинського, О. Донченко, Г. Ділігенського, Д. Ольшанського, М. Слюсаревського, присвячені вивченню соціальних і соціально-психологічних чинників самовизначення особистості в контексті дослідження масової політичної свідомості та політичної поведінки. Зростає увага науковців до об'єктивних соціальних та соціально-психологічних чинників, які детермінують політичний вибір і політичну ідентифікацію як окремого індивіда, так і соціальних груп (Е. Еріксон, В. Казміренко, Л. Найдьонова, Т. Ньюком, Дж. Тернер та ін.).

Є різні підходи, які пояснюють соціально-психологічні причини самовизначення, зокрема й політичного самовизначення як одного із видів цього соціально-психологічного феномену. Адже складність і багатоаспектність процесу самовизначення дає підстави зробити припущення, що є кілька видів цього явища. У сучасній психологічній літературі найбільш часто виділяють такі види самовизначення: соціальне, професійне, моральне, особистісне, життєве, сімейне, індивідуальне. І одним із таких у цьому ряду є менш вивчене політичне самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політичного самовизначення не залишається поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед вітчизняних науковців, які висвітлювали поняття, підходи до розуміння, механізми політичного самовизначення, А. Антоненко, В. Бакуменко, О. Валевський, В. Васютинський, А. Краснякова, Л. Кияшко, В. Мельниченко, М. Сидоркіна, В. Торяник, І. Хорт та ін. Серед зарубіжних дослідників слід виділити Х. Берана, Ч. Веллмана, К. Каллахона, К. Каннігхема, А. Шедлера.

Актуальність питання про самовизначення молоді щодо участі в політичному житті країни зумовлена сучасним українським політичним ландшафтом, новими тенденціями в політичній сфері, особливо в молодіжному середовищі. Молодь наразі розглядають як активну силу й авангард, здатних покращити або просто змінити майбутнє. У нинішній ситуації соціологи констатують, що молодь ще не визначила свого місця в складних соціально-політичних процесах, хоч назагал і вітає зміни, які відбуваються в політичній сфері (Резнік, 2019).

В умовах поглиблення негативних суспільно-політичних тенденцій мають з'явитися ті, хто зможе якісно по-новому врегулювати

політичну ситуацію в країні. Саме такий запит постає сьогодні перед суспільством, і, як підтверджують і вибори Президента України, і вибори до Верховної Ради у 2019 р., цей запит уже реалізується тією чи іншою мірою. Адже обрано наймолодшого Президента за часи незалежності України, і частка молоді в парламенті також значно зросла. Тож політичне самовизначення, на думку соціологів, відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору подальшого шляху розвитку держави.

Згідно з результатами соціально-психологічних досліджень до найбільш загальних характеристик політичного самовизначення української молоді можна віднести:

- наявність у молодіжному середовищі суперечливих прагнень щодо майбутнього статусу України як держави;

- втрату інтересу до політики: якщо політична ситуація під час «горбачовської перебудови» в колишньому СРСР цікавила кожного другого респондента, то нині один зі ста, а то й менше (0,8 % респондентів) підтвердили, що їх цікавлять політичні проблеми; кожен п'ятий (19 %) заявив, що його зовсім не цікавить політика, а кожен другий (майже 55 %) – що вона тільки дратує. Понад половину опитаних молодих людей політика цікавить лише тоді, коли це стосується їх особисто;

- далі посилення тенденції до департизації масової свідомості молоді та її політичної поведінки (Городенко, 2014).

Тому метою державної молодіжної політики мають стати підтримка політичного самовизначення молоді, сприяння новим молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посилення їхньої конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення Української держави, демократизації та гуманізації суспільства. За умови загального стратегічного спрямування соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство нині тактично важливо сприяти формуванню окремих освітніх молодіжних соціально-політичних структур з представленням інтересів строкатого молодіжного середовища на новій, демократичній основі (Обушний, Примуш, & Шведа, 2017).

Нині ми є свідками боротьби за молодіжний електорат та активну, у політичному сенсі, молодь з боку багатьох політичних партій та рухів. Отож процес самовизначення молоді все більше набуває політичного забарвлення, що стає особливо помітним під час проведення масштабних політичних кампаній на кшталт виборів до місцевих органів влади в Україні восени 2020 р.

Але результати опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 25 жовтня 2020 р. (у день місцевих виборів), засвідчили, що попри зусилля партійних лідерів, політичних технологів, агітаційних груп спеціалістів найактивніше голосувала не молодь, а люди віком старше 50 років (частка таких виборців становила 56 %). Загалом серед усіх виборців, які мали б голосувати, людей віком від 50 років і старше було 45 %. Отже, найменш активною на місцевих виборах виявилася молодь. Лише 11 % із тих, хто прийшов на вибори, були люди віком 18–29 років (у загальній структурі виборців їхня частка – 18 %). Серед причин неявки виборців на дільниці соціологи групи «Рейтинг» виділили 3-поміж інших такі: старші люди не йшли на вибори через стан здоров'я, а молодь у день виборів мала багато справ, була зайнятою. Зазначимо, що в цьому дослідженні взяли участь українці віком від 18 років і старше з усіх областей, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу. Загалом було опитано 8 747 осіб на виході зі 140 виборчих дільниць. Їх відбирали випадковим чином із дотриманням принципу рівномірності (похибка репрезентативності не перевищувала 1,4 %). Вибори, які традиційно проводяться у вихідний день (тобто в неділю), не стали актуальною і важливою подією для більшості молодих людей. Таке громадянське право, як участь у виборчому процесі, було реалізоване кількісно незначною частиною молоді. Це може свідчити про те, що у молоді немає інтересу, мотивації, розуміння або рішучості щодо самовизначення себе як активних виборців, здатних ініціювати зміни конституційним шляхом і прямим інструментом демократії.

В умовах децентралізації, з усіма важливими похідними для адміністративно-територіальних одиниць, місцеві вибори і їхні результати визначатимуть політичне майбутнє на місцях, яке може торкнутися й молоді. Саме тому молодим людям належить бути готовими до нової позиції і нового місця, відведеного їм у розвитку суспільно-політичної історії нашої держави. А це, у свою чергу, вимагає від молоді якісної освіти і розуміння політичних процесів, нових управлінських, адміністративних компетентностей, психологічної стійкості й рівноваги, і найголовніше – усвідомлення свого місця та функцій у складній політичній дійсності, тобто самовизначення.

Метою статті є теоретичний огляд наукових джерел та визначення на цій основі психологічних особливостей формування політичного самовизначення молоді, зокрема щодо участі у виборчому процесі, які діють нарівні із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того щоб зрозуміти, що таке політичне самовизначення, маємо розглянути і саме поняття політичності. Політичність – це невід’ємна якість особистості, як біологічність, фізіологічність, соціальність. Для сучасних досліджень громадянсько-політичних якостей особистості ідеї Арістотеля, який свого часу назвав людину політичною твариною, залишаються актуальними (Арістотель, 2009).

Політичність – це здатність людини сприймати, засвоювати політику, реагувати на її вияви, виробляти адекватну лінію поведінки. Політичні явища зачіпають обидві сфери особистості – раціональну та емоційну. Відтак політичність включає в себе розуміння політики, відповідні знання, ставлення до неї, її сприймання, відчуття політики. Політичність до певної міри властива переважній більшості людей, а не лише тим, хто належить до якоїсь партії, є активістом громадсько-політичного життя (Обушний, Примуш, & Шведа, 2017).

Політичне самовизначення є специфічним політико-психологічним феноменом, який проявляється в думках, словах та діях особистості. На думку прихильників інституціонального підходу, політична участь як прояв політичного самовизначення залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян впливати на уряд, владу. У класичній моделі К. Липсетта-Роккана (1967), відповідно до якої на електоральну поведінку громадян впливають п’ять обставин: суспільне становище, рівень доходів, місце проживання, рівень освіти та релігійна належність – є думка, що саме ці чинники визначають і політичну поведінку загалом (а не тільки під час виборів). Пізніше Р. Инглхарт додав до цього переліку ще ідеологічний чинник (Инглхарт, 1997). У немарксистській позитивістській соціології детермінація політичної поведінки визначається комплексом взаємопов’язаних політичних, соціальних і демографічних орієнтацій-характеристик: рівень доходу, професійний статус, освіта, вік, стать, місце проживання тощо. Утім, усе це не дає відповіді на питання про психологічні особливості самовизначення людини, а особливо молододі, щодо участі у виборчому процесі.

Згідно із Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (№ 2998-ХІІ від 05.02.1993 р.), молодь – це громадяни віком від 14 до 35 років. Зважаючи на такий широкий діапазон, слушним буде, на нашу думку, брати до уваги й більшу кількість факторів, які впливають на політичну соціалізацію, політичне самовизначення молоді. Адже одні молоді люди ще тільки вчаться, інші – поєднують навчання із працею або вже закінчили

навчання і працюють. Отож можна припустити, що це також матиме значення для формування політичних поглядів, уподобань. До речі, багато хто з дослідників, зокрема О. Бушанський, Л. Малиш, стверджують, що недоцільно обмежувати політико-психологічні дослідження такими змінними, як матеріальне становище, рівень освіти, професія тощо, тому що навіть люди з однаковими соціально-економічними показниками можуть відрізнятися між собою за ступенем політичної активності або індиферентності.

Політичну соціалізацію молоді найчастіше розглядають за аналогією із загальним процесом соціалізації – як процес долучення людини до політичної системи (Жадан, 2011) – уже сформованої системи зі своїми закономірностями. Тож у цьому випадку акцент робиться на особистості, яка просто переймає досвід інших поколінь і в тій чи іншій формі транслює його у своїй поведінці, зокрема й політичній. Але чому ж тоді в такому випадку прояви політичної поведінки, вибір політичної сили можуть відрізнятися від тих, які демонструвалися попередніми поколіннями або сімейним середовищем? Можемо припустити, що тут неабияку роль відіграють індивідуальний досвід, а разом з ним і психологічні особливості, які також впливають на політичне самовизначення молодої людини.

Тому в цій статті ми хотіли б звернути увагу на мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові та когнітивно-рефлексивні особливості, які потрібно брати до уваги, досліджуючи політичне самовизначення молоді, зокрема й щодо участі у виборчому процесі (рис.).

Мотиваційно-ціннісну сферу в широкому сенсі слова розглядають як стрижень особистості, яким опосередковуються такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, настановлення, соціальні очікування, домагання та інші психологічні та соціальні характеристики (Асеев, 1976). Відповідь на питання, що спонукає людину до діяльності, якими є її мотиви, «заради чого» вона її здійснює, є основою її адекватної інтерпретації. Мотив – внутрішня спонукальна сила, що забезпечує інтерес особистості до пізнавальної діяльності, активує її розумові зусилля, поведінку і конкретні вчинкові дії (там само). Цими питаннями (зокрема, що ж активує політичну поведінку громадян?) цікавилися ще філософи античності. Адже зрозуміло, що будь-які політичні прояви поведінки: контркультурні, протестні або ті, які виражені прямим інструментом демократії – голосуванням, пов'язані з мотивами та цінностями особистості.

Емоційно-вольові особливості (емоційні стани, вольові якості, навички соціальної взаємодії) ми розглядаємо як поведінку людини, що нерозривно пов'язана також з її вольовою регуляцією. В. Джеймс

(1997), наприклад, основною, сутнісною характеристикою останньої називав способи долаання перешкод. Регуляційний підхід співвідносить волю не з певними змістами, а з функцією здійснювати контроль, керування й саморегуляцію. М. Басов (2007) трактує волю як психічний механізм, через який особистість регулює свої психічні функції. На переконання К. Левіна (2001), воля справді може здійснювати керування афектами й діями. Цей факт доведено багатьма експериментами, що були проведені його школою. Отже, у процесі будь-якої діяльності, зокрема й політичної, безпосередню роль відіграє саме вольова сфера особистості.

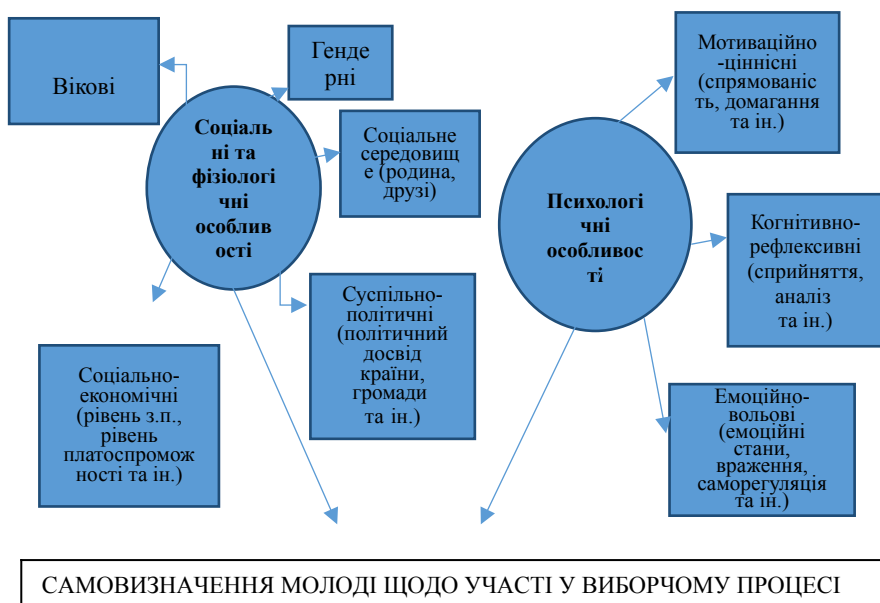

Рис. Структура самовизначення молоді щодо участі у виборчому процесі

Емоції ж, з одного боку, блокують когнітивну складову діяльності особистості, що доведено багатьма зарубіжними і вітчизняними дослідниками, а з другого боку – впливають на формування вражень та уподобань громадян, зокрема політичних. Політична психологія досліджує емоції в політиці як реакції, котрі, як стверджує В. Бушанський (2009), впливають на те, яким чином громадяни

організують інформацію, вивчають факти, пов'язані з політикою, формують враження та приймають рішення щодо політики.

Під когнітивно-рефлексивними особливостями розуміють пізнавальні процеси сприймання, аналізування та відтворення інформації особистістю. Припускаємо, що досі недооціненим залишається те значення, яке мають вивчення, усвідомлення політичних процесів і самоспостереження за своїми діями в політичній сфері для формування політичного самовизначення молоді. Так само, як і вищеописані емоційно-вольові особливості, у прийнятті політичних рішень разом із мотиваційно-ціннісними особливостями, які активують інтерес до політичного життя в країні та визначають рівень домагань, важливу роль відіграють когнітивні та рефлексивні особливості.

З огляду на результати аналізу немає сумнівів, що психологічні особливості впливають на політичне самовизначення молоді нарівні із соціальними, віковими, гендерними особливостями.

Висновки. Результати теоретичного аналізу дають підстави стверджувати, що психологічні особливості політичного самовизначення є не менш важливими, ніж соціальні або середовищні умови, у яких формується та розвивається молодь.

Предметом нашої уваги стали соціально-психологічні особливості розвитку молоді, які, на думку соціологів та психологів, впливають на політичне самовизначення, зокрема щодо участі у виборчому процесі. Серед виокремлених нами психологічних особливостей такі: мотиваційно-ціннісні, когнітивно-рефлексивні та емоційно-вольові. Феномен політичного самовизначення пов'язаний із психологічними особливостями особистості, її мотиваційно-ціннісною сферою, яка активує процес осмислення молоддю політичної дійсності та певні її дії щодо участі в політичному житті країни; когнітивно-рефлексивними особливостями, які проявляються у вмінні сприймати, оцінювати, аналізувати перебіг політичних процесів у державі, а також із емоційно-вольовими особливостями, які відіграють важливу роль у прийнятті рішень і, як наслідок, у поведінкових актах, спрямованих на політичні зміни в країні.

Сучасний український політичний простір потребує наразі нової політичної дійсності, у якій змогли б знайти відображення прагнення та очікування громадян. Така ситуація вимагає від молоді політичної компетентності і психологічної зрілості, а значить, визначеності в питаннях щодо політичного життя України.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в експериментальному вивченні психологічних особливостей, які впливають на

самовизначення молоді щодо участі в політичному житті країни, зокрема щодо участі у виборчому процесі.

Список використаних джерел

- [Арістотель](#) (2009). *Політика*. Київ: Основи.
- Асеев, В. Г. (1976). *Мотивация поведения и формирование личности*. Москва: Мысль.
- Басов, М. Я. (2007). *Воля как предмет функциональной психологии*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Бушинський, В. В. (2009). *Естетика політичної влади*. Київ: Парапан.
- Васютинський, В. О. (1997). *Психологія масової політичної свідомості та поведінки*. Київ : Док-К.
- Городенко, Л. М. (2014). Політична культура: до визначення понять. Київ: *Українське журналістикознавство*, 15, 19–25.
- Джеймс, У. (1997). *Воля к вере*. Москва: Республика.
- Жадан, І. (2011). Політична соціалізація. В. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. *Політична енциклопедія* (с. 590). Київ: Парламентське видавництво.
- Инглхарт, Р. (1997). Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Полис. Политические исследования*, 4, 6–32.
- Кияшко, Л. О., Полунін, О. В., Краснякова, А. О., & Сидоркіна, М. Ю. (2014). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*. Київ: Міленіум.
- Левин, К. (2001). *Динамическая психология: избранные труды*. Москва: Смысл.
- Маркова, А. К. (1996). *Психология профессионализма*. Москва: Знание.
- Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти* (2010). Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ. Взято з <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Youth%20and%20Youth%20Policy%20-%20Demo%20Aspects%20%28UA%29.pdf>.
- Обушний, М. І., Примуш, М. В., & Шведа, Ю. Р. (2017). *Партологія*. 2-ге вид., випр. і допов. Київ.
- Резнік, О. (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.

References

- Aristotel (2009). *Polityka*. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
- Aseyev, V. G. (1976). *Motivatsiya povedeniya i formirovaniye lichnosti*. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Basov, M. Ya. (2007). *Volya kak predmet funktsionalnoy psikhologii*. St. Petersburg: Aleteya. (in Russian)
- Bushanskyi, V. V. (2009). *Estetuka politychnoi vlady*. Kyiv: Parapan. (in Ukrainian)
- Horodenko, L. M. (2014). Politychna kultura: do vyznachennia poniat. *Kyiv: Ukrainske zhurnalistykoznavstvo*, 15, 19–25. (in Ukrainian)
- Inglehart, R. (1997). Postmodern: menyayushchiesya tsenosti i izmenyayushchiesya obshchestva. *Polis. Politicheskiye isledovaniya*, 4, 6–32. (in Russian)
- James, W. (1976). *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kyashko, L. O., Polunin, O. V., Krasniakova, A. O., & Sydorkina, M. Yu. (2014). *Politychna uchast molodi suchasnoi Ukrainy: psykhologichni chynnyky aktyvizatsii*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Lewin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya: izbrannyye trudy*. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Markova, A. K. (1996). *Psikhologiya professionalizma*. Moscow: Znaniye. (in Russian)
- Molod ta molodizhna polityka v Ukraini: sotsialno-demohrafichni aspekty* (2010). Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv. Retrieved from <https://ukraine.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Youth%20and%20Youth%20Policy%20-%20Demo%20Aspects%20%28UA%29.pdf>. (in Ukrainian)
- Obushnyi, M. I., Prymush, M. V., & Shveda, Yu. R. (2017). *Partolohiia*. (2 en ed.). Kyiv. (in Ukrainian)
- Reznik, O. (2019). *Sotsiolohichni vymiry hromadyanskoho suspilstva v Ukraini*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Vasiutynskyi, V. O. (1997). *Psykholohiia masovoi politychnoi svidomosti ta povedinky*. Kyiv: Dok-K. (in Ukrainian)
- Zhadan, I. (2011). Politychna sotsializatsiia. In Yu. Levenets, Yu. Shapoval, *Politychna entsyklopediia* (p. 590). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. (in Ukrainian)